

Bódi Emese

KLASSZIKUS IDÉZETEK BORNEMISZA PÉTER MŰVEIBEN

A klasszikus görög és római szerzők legtöbb alkotása túlmutat önmagán. A legnagyobb alkotók egy konkrét történet kapcsán általános, emberi problémákat feszegetnek, ezért alkalmasak ezek a művek arra, hogy bennük minden kor gondolkodói saját koruk kínzó kérdéseire keressenek válaszokat.

Az Oszmán Birodalom rohamos gyorsasággal hódított a 15. században. 1453-ban Konstantinápoly török kézre került, és Isztambul néven az Oszmán Birodalom fővárosa lett. A görög menekültek elárasztották Európát, és magukkal hozták a klasszikus görög szerzők fennmaradt műveit. Európában felvirágzott a könyvnyomtatás, ezeket a kéziratokat kinyomtatták, számos görög alkotás latin fordításban is megjelent.¹

A wittenbergi egyetem hallgatóinak körében közismert volt Melanchthonnak az a kijelentése, hogy a Biblia olvasása után leghasznosabb a klasszikus görög drámák tanulmányozása, mivel ezek fontos erkölcsi mondanivalót tartalmaznak.² Melanchthon latinra fordította a Bizáncban megjelent görög nyelvű kis krónikát, ezt az összefoglaló munkát ma történelemkönyvnek mondanánk. A wittenbergi mester előszót is írt fordítása elé, amelyben leszögezte a legfontosabbat: „Legyen az élet normája a Tízparancsolat!” Szomorú véget érnek mindazok, akik nem ezek szerint a parancsolatok szerint élnek.³

Bornemisza Péter, a fölfelé ívelő magyarországi reformáció egyik legmarkánsabb egyénisége Bécsben tanult, Georg Tanner tanítványa volt. Tanner pedig pont akkor tanult Wittenbergben, amikor Melanchthon a klasszikus görög drámákat magyarázta. A bizánci krónikában megfogalmazott alapelvekről is hallott, ezeket adta tovább a bécsi egyetemen tanuló Bornemiszának. Bornemisza Tanner biztatására magyaráztatta Szophoklész *Elektra* című tragédiáját. Szándékosan nevezem Borne-

¹ BÓDI 2014.

² CR V: 167–168.

³ CR IX: 533–534.

misza munkáját magyarításnak, hiszen a *Magyar Elektra* szerzője egy szóval sem mondja, hogy szó szerint fordított. A tragédiához kapcsolt latin utószóban világosan felvázolja munkamódszerét. Megelégedett Szophoklész mondanivalójának a leg-egyszerűbb és legvilágosabb tolmácsolásával. A latin nyelvű utószóban klasszikus görög és latin irodalmi idézetek szerepelnek a Bibliából vett citátumok mellett. A klasszikus idézetek mindegyikét összhangba lehet hozni a Biblia tanításával. Az utószó egyértelműen Melanchthon és Tanner hatását tükrözi. A kérdésről részletesen szoltam egy korábbi tanulmányomban,⁴ ezért itt nem tárgyalom az *Elektra* kapcsán felmerülő kérdéseket.

Szophoklész művének átdolgozása után Bornemisza a lelkeszi hivatás mellett kötelezte el magát. Prédikációiban eleinte kevés klasszikus idézet szerepel, mintha szakítani akarna humanista múltjával. Később sokasodnak az antik íróktól vett citátumok, néha latin nyelvű idézetek is keverednek a prédikációk magyar szövegébe. Bornemisza megjegyzi, hogy ezeket csak a tanult személyek kedvért dolgozta bele a magyar szövegbe. A prédikációk olvasása során leszűrt következtetésem egy részét már előljáróban is közlöm olvasóimmal. Az antik szerzők hiánytalan ismeretét és feldolgozását nem várhatjuk a hazai reformáció vezéralakjától, posztilláiban (prédikációiban) rövid antik idézetek szerepelnek, ezek mellett a Bibliából vett idézetek állnak, az antik szentenciákat összhangba hozza a reformátori teológia legfontosabb mondanivalóival. A prédikációkban állandóan visszatér az a gondolat, hogy a bűnt Isten büntetése követi, minél inkább késik a büntetés, annál rettenetesebb lesz. A nagy reformátor részben hű maradt humanista múltjához. Számtalanszor olvashatjuk, hogy „Herodotus szava”, más antik szerzőkre is hivatkozik hasonlóképpen. Ez jelentheti azt, hogy néhány mondatot szó szerint idéz, de lehetséges, hogy emlékezetből írja az adott részt, és csak a tartalom származik a megjelölt szerzőtől. Elképzelhetőnek tartom, hogy külföldi tanulmányai során cédulákra készített feljegyzéseket, a cédulák halmazából kikeresett néhányat, és beillesztette prédikációjába. Ebből a módszerből adódik, hogy néhány latin idézet során az eredeti mű bizonyos szavait felcseréli, egyes szavakat szinonimával helyettesít. Ez jelzi, hogy kapkodva jegyzetelt. Ezeknek a latin idézeteknek a vizsgálata leginkább az ókori irodalom kutatóit érdekli, részletes ismertetésüktől eltekintek egy olyan tanulmányban, amely szélesebb olvasóközönségnek szól. A Bornemiszánál található klasszikus idézetek nagy része annyira tömör és eredeti összefüggéséből kiragadott, hogy az adott témában járatlan olvasó számára nem sokat mond.⁵

⁴ BÓDI 2010.

⁵ Az egész kérdéskört részletesen tárgyalja BORZSÁK 1960. Erre az alapvető munkára végig támaszkodtam cikkem megírásakor.

Milyen módszert követhetek, ha Bornemisza antik szerzőkkel és műveikkel kapcsolatos megállapításait szeretném megismertetni olvasóimmal? A hiánytalan ismertetés szétfeszítené tanulmányom kereteit. Azt látom leginkább célravezetőnek, ha néhány közismert ókori szerzőt választok, és ismertetem, hogy Bornemisza milyen szövegkörnyezetben idézi műveiket. Az adott ókori szerzőkről és műveikről részletesebb tájékoztatást adok, hogy a nagy reformátor mondanivalóját világosabbá tegyem. Arról is szólok röviden, hogy a Bornemisza által idézett klasszikusokat hogyan értékeli napjaink kutatói.

Foglalkoznunk kell az első kötet utolsó posztillájával, ezt Bornemisza a vízkereszt utáni napra szánta.⁶ Ebben Krisztus születésének körülményeiről, a napkeleti bölcsekről és a szent család meneküléséről van szó, a Máté írása szerinti evangélium 2. része alapján. Heródes király személyéről igen részletes tájékoztatást kapunk, a Biblia viszonylag szűkszavú tudósítását Bornemisza Josephus Flavius *Zsidó régiségek* című műve alapján egészíti ki.⁷ (Ez a mű *A zsidók története* címen jelent meg magyarul; cikkemben ragaszkodom az eredeti görög cím szó szerinti fordításához.) Hivatkozik is „iosephus doktorra”, de nem egészen szó szerint idézi. „Heródest naponként keservesb betegség gyötri vala, Isten ellen való gonoszságnak büntetése rajta lévén. Mert mind kilső, mind belső hévségnek sütése, mint az tűznek égetése benne nevekődik vala. Ételre nagy kívánsága vala, de soha meg nem telhetik vala. Belei bévől eves sebekkel rothadoznak vala, és kegyetlen kólikának fájdalmival kínlódik vala. Lábai felpuffadt daganattal teljeseek valának, álgyéka is olyan vala, szemérmes teste kedig megrothadván nyives férgeikkel rakva vala, és az buja gerjedezéssel felállván iszonyú utálatos vala, továbbá a sok fájdalmak között minden tagjai és torkának leheletei dögös szagosak valának.” Heródes haláltusáját Bornemisza félelmetes naturalizmussal tárja az olvasó elé. Ez a pokoli szenvedés bűneinek következménye, legnagyobb gonoszsága a betlehemi gyermekmészárlás volt. Heródes Krisztust is meg akarta ölni, ezért Isten büntetése ez az iszonyú szenvedés. Bornemisza most is saját korának üzen, és ezért aktualizál. Elmondja, hogy vannak „mostani Heródesek”, ezeket „igekergető” fejedelmek megnevezéssel illeti, ezek közé sorolja nemcsak a korabeli uralkodókat, hanem a katolikus püspököket és bíborosokat is. Az ókori „igekergető” császárok is „mind elvesztek”, tehát életük csúfos véget ért. A keresztényüldözők közt sorolja fel Bornemisza Nerót, Deciust és Maxentiust. Heródes kínjainak ecsetelése után még öngyilkossági kísérletéről is olvashatunk, szintén Josephus Flavius alapján. Ez az olvasásra is szánt hosszú prédikáció a magyar széppróza kialakulásának egyik döntő fontosságú dokumen-

⁶ P I: 430r–58r.

⁷ *Ant.* 1980, 17: 6–8.

tuma. Megjegyezzük, hogy Heródes halálát minden bizonnyal bélrák okozhatta. Az ókeresztény apologéták ezt az iszonyú halálnemet költötték rá minden üldözőjükre. Akik nem így végezték, azok önkezükkel vetettek véget életüknek. Elegendő itt Lactantiusnak *A keresztényüldözők halála* című művére utalni. Az Apostolok cselekedeteiben is azt olvassuk, hogy I. Heródes Agrippa „férgektől megemészte” halt meg (12,23). Az ókori példa emlegetése sohasem öncélú Bornemiszánál, mindig hű marad az *Elektra* magyarítása során alkalmazott módszerhez: aktualizál, saját korának üzen, nem szó szerint fordít. Szinte mindig szó van a bűn büntetéséről. A hazai modern szakirodalomban Borzsák István mutatta ki, hogy Bornemisz Heródes halálának ecsetelése során nem Josephus Flavius eredeti görög szövegét vette alapul, egy latin fordításra támaszkodott, amely Bázelen jelent meg 1544-ben, és több kiadást megélt. Ennek a kiadásnak a fejezetszámozását követi Bornemisz, amely nem egyezik az eredeti görög számozással.

A második kötet egyik prédikációja a felfuvalkodottakkal, kevélyekkel foglalkozik Dániel könyvének 4. része alapján. „Nabukodonozor [Nabukadneccar], ki hatalmas királynak alítván magát, végül ökörré lőn.”⁸ Ebben a prédikációban már klasszikus hivatkozást is találunk, de szerzők megjelölése nélkül. Kroiszosz, a mesés gazdagságú lúd király olyanná vált, mint Írosz. Kroiszosz a lúd birodalom mesés gazdagságú királya volt, magát tartotta a világon a legboldogabbnak. Szolón, a híres athéni törvényalkotó látogatást tett az uralkodónál, és azt fejtette ki előtte, hogy halála előtt senkit sem lehet boldognak nevezni, mert nem tudjuk, hogy az illető szépen fejezte-e be életét. Kroiszosz birodalmát a perzsa uralkodó, Kúrosz döntötte meg. Ekkor jutottak a bukott uralkodó eszébe Szolón szavai. Ezt a bukást Hérodotosz, a Kr. e. 5. századi történetíró művészi igénnyel ábrázolja.⁹ Írosz koldus volt Odüsszeusz házában. Róla az Odüsszeia XVIII. énekében olvashatunk. Bornemisz itt nem jelöli meg forrását, de nem is szükséges keresnünk, őt nem a lúd király mint történeti tényező érdekli, nem is az Odüsszeusz házában élő koldus fontos. Az az érdekes, hogy a leghatalmasabból is a legnyomorultabbá válhat valaki. Ez a példa minden korabeli kis példatárban szerepelt. Melanchthon is hivatkozik rá abban a bevezetésben, amelyet Arisztotelész *Etikája* elé írt.¹⁰ Nem tartom valószínűnek, hogy itt a wittenbergi mester hatását kellene mindenképpen keresnünk.

Bornemisz prédikációinak 2. kötetében elszórt megjegyzéseket találunk Pilátusról. Megtudjuk, hogy „hol röttegett, hol kevélykedett”.¹¹ Tisztségét elvesztette,

⁸ P II: 271r.

⁹ *Hist.* 1989, 1: 28–33., 84–88.

¹⁰ CR XVI. 373.

¹¹ P II: 688r.

önkezeléssel vetett véget életének. Meglepő antik idézetre bukkanhatunk Pilátussal kapcsolatban. Különleges tartalmi idézetről van szó, amelybe tévedés csúszott. Pilátus kevélységét a mitológiai Lycaonéhoz hasonlítja Bornemisza. Az ő előadása szerint Lycaon nem adott szálást Iuppiternek, a földre látogató római főistennek, ezért farkassá változott. Ebben az esetben Bornemisza két történetet kever össze. Mindkettőt Ovidius mondja el *Átváltozások* című művében.¹² Ovidius, Augustus császár korának nagy költője *Átváltozások* címen írt 15 könyvből álló hatalmas versfolyamot. Ebben mitológiai személyek átváltozásairól olvashatunk. Ovidius abból indult ki, hogy semmi sem állandó, minden változik. Saját korát is ilyen nagy változásként élhette meg, hiszen a köztársasági államforma monarchiává változott Caesarnak és Augustusnak köszönhetően. Az utolsó nagy átváltozás Ovidius művében Caesar istenné válása (apotheózis). Lycaon történetét az 1. könyvben találjuk. Lycaon befogadta ugyan a földre látogató főistent, de meg akarta tudni, hogy isten-e. Ezért megpróbálta meggyilkolni. A kísérlet után változott farkassá, házáat villámcsapás érte. A másik történetet az *Átváltozások* 8. könyvében találjuk. Iuppiter és fia, Mercurius a földre látogatnak, őket valóban senki nem akarta befogadni házába, végül az idős házaspár, Philemon és Baucis fogadta be az emberi alakban megjelenő isteneket. Az istenek megjutalmazták őket kegyességükért. Mikor haláluk órája elérkezett, fákká változtak, és egymás mellett álltak, a helyi lakosok azóta is mutogatták a fákat az odalátogató utazóknak. Ezt a két történetet keveri össze Bornemisza. Csak arra emlékezett, hogy nem fogadták be az istent, az is eszébe juthatott, hogy egy gögös személy, Lycaon farkassá változott. Azt hiszem, hogy a derék reformátor ezúttal semmilyen jegyzetet nem használt, valamelyik egyetemen olvashatta Ovidius művét, és emlékezetére hagyatkozott. Ha jegyzeteire támaszkodott, akkor ezek nagyon elkapkodott feljegyzések voltak. Az olvasó csodálkozhat, hogy miért hasonlítja Bornemisza Pilátus kevélységét Lycaonéhoz. Kissé zavarosnak érezhetjük a hasonlatot. Nyomatékosan felhívom a figyelmet arra a tényre, hogy nem csak a kevélységről van szó a szövegben, Lycaon kétségbe vonja Iuppiter isten voltát. Pilátus sem volt tisztában Krisztus személyének természetével. Ez utóbbi megállapítás nem Bornemiszától származik, én próbálom a hasonlítást megmagyarázni.

Szólnom kell arról a prédikációról, amelyet Bornemisza a pünkösöd utáni 11. vásárnapra szánt.¹³ Egyértelműen olvasásra szánt hosszas eszmefuttatásról van szó. Jézus megjövendölte Jeruzsálem vesztét. A prédikáció elején Lukács evangélista szövegét találjuk Bornemisz fordításában (Lk 19,41–48). A magyar reformátort nem

¹² Met. 1982, 1: 218–243., 8: 618–724.

¹³ P IV: 38v–70r.

az érdeklő, hogy megtörtént eseményből való jövődőlésről (vaticinium ex eventu) van-e szó. A prédikátornak ez a szentírási hely alkalmat ad arra, hogy Jeruzsálem vesztéről részletesen szövegezzon Josephus Flavius tudósításainak figyelembevételével. Bornemisza közli, hogy Jézus megsiratta Jeruzsálemet, tehát nem akarta a város vesztét. Isten senkinek sem akarja a vesztét. Nincs eleve elrendelés! A lutheri irány hazai követője ezt határozottan leszögezi, de nem mondja, hogy Kálvin tanítását cáfolja. A pusztulás egyértelműen a zsidóság bűnének következménye. Jézus korában még voltak a zsidóknak bábkirályai, Júdeában római helytartók is működtek. Nero uralkodásának utolsó éveiben fellázadtak a zsidók a helytartók kapzsisága miatt. Florus helytartót „kihajtották az országból”, Nero egyik tábornokát, Vespasianust küldte Júdeába és Galileába, hogy rendet csináljon. Bornemisza elmondja, hogy a zsidók elfordultak Istentől, bálványimádásra vetemedtek, bírjaikat is, később királyiakat is semmibe vették. Már Mózes ellen is „fogokat csikorgaták”, visszakíváncsoztak Egyiptomba. A pusztában „farba rúgák az ő Urokat, Istenöket”. Bornemisza nem pontosan követi Josephus Flavius *Zsidó háború* című művének leírását, tartalmi idézetekről van szó, az anyagot céljainak megfelelően csoportosítja. Josephus előkelő zsidó arisztokrata volt, kezdetben csatlakozott népe szabadságharcához, később a rómaiak fogságába került, megjövendölte, hogy Vespasianus tábornok császár lesz. Ezt sejtették is élesen látó politikai elemzők. Bornemisza tömöríti Josephus tudósítását. Közli, hogy Nero öngyilkos lett, a katonák Vespasianust „emelték az császárságra”. Ez korántsem ilyen egyszerű. A magyar prédikátort nem érdekli, hogy Kr. u. 68 júniusától 69 júliusáig mi történt a birodalomban. Nem érdekli a négy császár éve, hogy Vespasianus csak Galba, Otho és Vitellius halála után ülhett biztosan az uralomban. Ez utóbbi eseménysorozatot Tacitus megrázó erejű drámává formálta *Korunk története* című munkájában, de Josephus művei is nélkülözhetetlen források a kor megismerése szempontjából. Bornemiszát a bünt követő isteni büntetés érdekli, a zsidók még az ostromlott városban is pártoskodnak. Az ostromlott város mindennapjait Josephus tudósítása nyomán tárgyalja Bornemisza. Az emberek egymástól ragadják el az ételt, megfőzik a saruk szíját és a bőrt. Van olyan anya, aki még gyermekét is megsüti, és a sült felét elfogyasztja. Vespasianus, az új császár Rómába megy, Jeruzsálemet a császár fia, Titus ostromolja és veszi be Kr. u. 70-ben. Lángok martaléka lett a jeruzsálemi templom. Josephus nyomán mondja Bornemisza, hogy „az vitézek Titus híre nélkül [tudta nélkül] gyűjtötták fel az templomot”. A templom felgyújtásával Titus példát akart statuálni, győzelmét teljessé akarta tenni. Josephus a győztes Titust Rómába kísérte, a renegát zsidó a császár vendége volt, a császári család támogatta abban, hogy görög nyelven írott műveit kiadja, így látott napvilágot *A zsidó régiségek* és *A zsidó háború* című munka. A renegát mindenképpen fel akarta menteni patrónusait, ezért mondja, hogy Titus

nem is kívánta a templom lerombolását. Bornemiszát ez sem érdekli. Csak a rettenetes büntetéssel foglalkozik. A romba döntött város láttán Titus így kiált fel: „nem én, hanem Isten lőn ez városnak elrontója!” Ezzel a felkiáltással zárja Bornemisz az ostrom leírását. Ez a felkiáltás Josephus szövegében nem az ostrom leírásának végén áll, Titus akkor kiált fel, mikor az ostromoltak hulláit szemléli, de ekkor még folyik az ostrom. A magyar prédikátor csattanós befejezést akar, ezért helyezi szövege végére a Josephusnál előbb található szavakat. A magyarok is elfordultak Istentől, ezért úgy járhatnak, mint a zsidók. Ez a magyar prédikátor legfőbb üzenete.

Josephus nemcsak azért volt népszerű hosszú évszázadokon keresztül, mert kiegészítette a Biblia olykor szűkszavú tudósításait, hanem azért is, mert *Zsidó régiségek* című művében található egy rövid, Jézussal kapcsolatos bekezdés. Ebben azt olvassuk, hogy bölcs ember volt, ha „egyáltalán embernek lehet nevezni”. A szövegben azt találjuk, hogy sokan követték, keresztre feszítették, harmadnap feltámadt. Azzal a határozott kijelentéssel is szembesülhetünk, hogy „ő volt a Krisztus”. Ebből látszik, hogy ezt a részletet nem írhatta Josephus, hiszen egy hithű zsidó nem ismerheti el Jézus messiás voltát. A mű szövegébe később kerülhetett ez a betoldás, minden bizonnyal valamelyik buzgó keresztény másoló révén. Bornemiszának nem voltak szövegkritikai aggályai, ekkor még a többi teológusnak sem, nagy örömmel olvashatták a zsidó tudós Jézussal kapcsolatos megjegyzéseit.¹⁴

Hérodotosz, a nagy görög utazó volt az első európai történetíró, aki hatalmas művében megírta a görög–perzsa háború történetét. Történetírónk Kr. e. 484 körül született a kis-ázsiai Halikarnasszoszban, a város perzsa uralom alatt állt. A kis-ázsiai görögök, akik a perzsák alattvalói voltak, az együttélés során toleranciát tanúsítottak a perzsák iránt. Ez a toleráns nézőpont érvényesül Hérodotosz művében. Szerzőnk elismerően szól a perzsa birodalom jól működő adórendszeréről, elfogulatlanul jellemzi a birodalomban élő népek szokásait. Szemrebbenés nélkül lemeri írni, hogy bizonyos indiai népek megeszik szüleik holttestét, a görögök pedig elégetik vagy eltemetik. Minden helyen az a természetes, amit megszoktak. Írónk eljutott Egyiptomba, beutazta a perzsa birodalmat, a Kr. e. 440-es években eljutott Athénbe. Ez a városállam ekkor volt hatalma csúcsán, a virágzó athéni demokráciát Periklész nevével együtt szokás emlegetni, de ebben az időben élt Athénben a híres drámaíró, Szophoklész is. Hérodotosz mindkettőjükkel megismerkedett. A híres történetíró valamikor a Kr. e. 420-as években halt meg. A perzsákon aratott világtörténelmi jelentőségű győzelem után néhány évtizeddel Athén és Spárta több mint két évtizeden át háborúban állt egymással, a politikai hegemoniáért vívott véres háborúban mindkét államnak voltak szövetségesei. Elmondható, hogy ez a

¹⁴ *Ant.* 1980, 18: 3.

konfliktus az egész görögséget érintette, és peloponnészoszi háború néven szokás emlegetni. Nem tudjuk, hogy erről a konfliktusról mi volt Hérodotosz véleménye, csak néhány évig élt a háború kitörése után. Történetírói koncepciójával ő maga ismerteti meg az olvasót. Az egész történelem nem más, mint a kicsik és nagyok időnkénti helycseréje. Ami egykor kicsi volt, nagy lesz, ami nagy volt, kicsivé lesz. Ez az államokra és birodalmakra vonatkozik. Kroiszosz lúd birodalmát megdöntötte Kúrosz, a perzsa birodalom megalapítója. Kroiszoszról már szóltam cikkem elején. Dareiosz perzsa uralkodó Kr. e. 490-ben háborút indít a görögök ellen, Marathónnál győznek a görögök. Dareiosz fia, Xerxész Kr. e. 480-ban minden eddiginél hatalmasabb támadást indít a görögök ellen. A termopülei szorost védve elesik Leonidász spártai király, majd Szalamisznál Themiszthoklész döntő győzelmet arat a tengeren. A görögök győzelme Kr. e. 479-re teljes volt. Eddig az időpontig követi nyomon Hérodotosz az eseményeket. Miért csak eddig? A görögök döntő győzelmet arattak. Ha a történetíró koncepciója igaz, akkor a görög területeknek kicsivé kell válniuk, hiszen a nagyból kicsi lesz. Hérodotosz megsejtette a görög területek hanyatlását, a görögség történetét a csúcsponton fejezte be. Hérodotosznál központi fogalom a gög (hübrisz), ez okozza az egyén bukását, de a birodalmakét is. Bornemiszánál is kiemelten szerepel a gög, ami a bukást okozza. Hérodotoszról nem csak ez utóbbi megállapítás okán szóltam részletesen, ezt a szerzőt részben eredetiben ismerte a magyar prédikátor, részben tartalmi idézeteket közöl tőle. A továbbiakban Hérodotosz hatását próbálom nyomon követni a reformátor prédikációiban.

Bornemisza öt prédikációból álló nagy sorozatban foglalkozik a kevélységgel, az ellenségeskedéssel, az önfeláldozással és az igaz keresztény barátsággal. Bibliai és ókori példákat egyaránt találunk. Megismerkedhetünk Zópürosz „csuda dolgával”.¹⁵ Ez a „hadnagy” annyira szerette urát, hogy mikor Babilont nem tudta „megvenni” (elfoglalni) a király, hű embere levágta saját orrát és fülét, azt hazudta, hogy királya tette vele, a babiloniak beengedték a városba, így szerezte meg urának a várost.¹⁶ Hérodotosz novellája erősen megkopott a prédikátor tolla alatt. Nem tudjuk meg, hogy Dareiosz perzsa király ostromolta Babilont. Az ő katonája volt a magát elcsúfító előkelő perzsa. Az ostrom elhúzódásának okairól sem értesülünk. Nincs szó a magát megcsonkító előkelő és a király között zajló pergő párbeszédéről. Arról sem olvashatunk, hogy Zópürosz fokozatosan egyre népszerűbb lett Babilonban, és beengedte a városba a perzsákat. Bornemiszát csak az önzetlen, önfeláldozó szeretet érdekli. Hérodotosznál megjegyzi a király, hogy húsz Babilonnál többet érne, ha katonája nem lenne megcsonkítva. Bornemiszánál azt mondja az uralkodó, hogy

¹⁵ P IV: 543r.

¹⁶ *Hist.* 1989, 3: 150–160.

bárcsak annyi Zópürosza lenne, mint a pomagránát magja. Azt kell mondanom, hogy minden ókori elbeszélés így kopik, így válik rövid példává, olyan tanulsággá, amelyet a keresztényeknek is meg kell szívlelniük.

Határozottan ki merem jelenteni, hogy Hérodotosz egyik fontos, rövid szövegét Bornemisza eredetiben ismerte, hiszen majdnem szó szerint idézi. A leírásban a Hérodotosznál szereplő összes lényeges mozzanat megtalálható. A lap szélén pontos helymegjelölést is találunk. Röviden megismertetem olvasóimat a történelmi háttérrel, majd rátérek a szinte szó szerinti Hérodotosz-idézet ismertetésére. A Kr. e. 490-es marathóni győzelem után az volt a kérdés, hogy Athén tengeri vagy szárazföldi nagyhatalom legyen-e. Themiszthoklész, a nagy athéni államférfi az előbbi koncepciót képviselte, Ariszteidész az utóbbit. Themiszthoklész elérte ellenfele száműzését. Megindult a flottaépítési program, és Xerxész perzsa király hatalmas támadást indított az európai görögök ellen. Kr. e. 480 augusztusának végén már túl vagyunk Leonidász hősie csatáján, amelyet Thermopülainál vívott, Athént kiűrtették, a görög szövetséges flotta Szalamiszhoz hajózott, a perzsák a kiűrtett Athént foglalták el. Themiszthoklész athéni sztratégosz (hadvezér) mindenáron Szalamisznál akart tengeri csatát vívni a perzsákkal, mert a szűk szalamiszi szorosban nem érvényesülhet a perzsa hajóhad számbeli fölénye. A többi görög szövetséges a Peloponnészoszt akarta megvédeni, el akart hajózni Iszthmoszhoz (ez a földnyelv választja el Közép-Görögországot a Peloponnészosztól). A szövetségesek elhúzódó vitája nem tartozik szorosan tárgyunkhoz. Bennünket az érdekel, hogy Xerxész körülzárta a görögöket, most már mindenképpen meg kellett ütközniük. A csata előestéjén a korábban száműzött Ariszteidész még átcsúszott az ellenség gyűrűjén. Ekkor tartottak haditanácsot a görögök. Innentől kezdve Bornemiszát követem. „Ariszteidész kihívatta a tanácsból Themiszthoklészt, aki pedig nem volt barátja, hanem nagyon is ellensége.” Themiszthoklész kiment hozzá. „Ariszteidész, a korábbiakra feledést borítva, ezeket mondta: a pártharcokra ráérünk később is, de akkor is abban versenyezzünk, hogy ki tehet több jót hazájával.” Bornemisza a lap szélén feltünteti, hogy Hérodotosz VIII. könyvének 79. fejezetéről van szó. Ilyen szokatlanul pontos helymegjelöléssel ritkán találkozunk. A prédikátort nem a görög történelem érdekelte, nem is Themiszthoklész történelmi jelentőségű szalamiszi győzelme. Őt a sérelem elfeledése foglalkoztatta. Az a bölcs, aki elfeledi a korábbi sérelmeket.¹⁷

Megjegyzem, hogy a korábbi sérelmekre csak rövid ideig borítottak fátylat, a perzsák fölött aratott győzelem után kiújult a két politikus vitája, Themiszthoklésznek távoznia kellett Athénból, a perzsa király alattvalójaként halt meg. Erről

¹⁷ P IV: 542 r.

Bornemiszánál nem olvashatunk. Habsburg Miksa császár éppen ellentéte Arisztéidesznek, a legigazságosabb államférfinak. Erről már olvashatunk a magyar prédikátor szövegében. „Maximilianus császár ugyan meghala mérgében, hogy ellene egy szegény szolgáját, Somlyai Báthori Istvánt emelék a lengyel királyságra.” Habsburg Miksa, a királyi Magyarország uralkodója valóban rossz szemmel nézte Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királlyá választását, ami 1575-ben történt. Ez az ellentétbe állítás nagyon jellemző a szókimondó reformátorra. Az ilyen megjegyzések gyakran veszélyeztették Bornemisza egzisztenciáját, de ő ezzel a legkevésbé sem törődött, hű maradt az *Elektra* magyarátsa során megfogalmazott elveihez.

Térjünk vissza Hérodotoszhoz. Xerxész soha sem pozitív példa, az antik történetírók is gőgjét szokták emlegetni. Az európai hadjáratra készülve hidat veretett a Helléspontoszon, hogy Ázsiából átkeljen Európába. A hidat szétrombolta a vihar, az uralkodó kivégeztette az építés vezetőit, a tengerre 300 korbácsütést méretett. Ez a legnagyobb gőgnek számít. Újra elkészült a híd, az uralkodó Abüdoszban, a Helléspontosz ázsiai oldalán szemlét tartott serege fölött. Elnézte a hajókkal beborított tengert. Boldognak mondta magát, majd sírni kezdett. Nagybátyjának, Artabanosznak kérdésére elmondta, hogy azért fakadt sírva, mert ezek közül az emberek közül száz év múlva egy sem fog élni.¹⁸ Hérodotosztól tudjuk, hogy Artabanosz ellenezte a hadjáratot. Ez a részlet szerepel Bornemisza halállal kapcsolatos prédikációjában.¹⁹

Bornemisza ezúttal nem Hérodotoszt idézi. Hieronymusra, a *Vulgata* fordítójára hivatkozik. Hieronymus Héliodóroszhoz írott leveléről van szó, a címzettet barátja halálán érzett fájdalmában kívánta vigasztalni a levél írója.²⁰ Hieronymus Hérodotosz leírását vette figyelembe. Hieronymus is, Bornemisza is elmondja, hogy nem csak Xerxész seregére igaz a megállapítás, hogy minden ember meg fog halni. Azt is megfogalmazzák mindketten, hogy a világon minden szüntelenül változik, az embernek egész élete során számos csapást kell elszenvedni. Szólnom kell még egy Hérodotosznál található történetről, amelyet Bornemisza saját mondanivalójának megfogalmazására használt fel. Most is sokan megérdemelnék, amit Kambüszész művelt Sziszamnész bíróval, aki pénzért hamis ítéletet hozott. A bírót Kambüszész elevenen megnyúzatta, bőrével bevonatta a bírói széket, amelybe Sziszamnész fiát ültette, hogy soha ne feledje, milyen széken ül.²¹ A történetet Hérodotosz akkor meséli el, amikor elbeszéli, hogy Dareiosz perzsa király Otanészt tette meg a ten-

¹⁸ *Hist.* 1989, 8: 45–46.

¹⁹ P IV: 360.

²⁰ PL XXII: 601–602.

²¹ P V: 417v.

gerparti hadak fővezérévé. Otanész fia volt a megnyúzott bírónak. Kambüszész, aki megnyúzatta, a Perzsa Birodalom második uralkodója, Kúrosz fia volt. Hérodotosznál az a szerepe a történetnek, hogy megmagyarázza, miért bánt Otanész kegyetlenül a leigázott görög városok és szigetek lakosaival.²² Otanész buzgósága érthető, nem akart apja sorsára jutni. Cikkem elején említettem azt a kis bizánci, görög nyelven írott krónikát, amelyet Melanchthon dolgozott át és fordított latinra. Most azért hivatkozom rá, mert Sziszamnész történetének rövid elbeszélése során ez szolgálhatott forrásul Bornemisza számára. Melanchthontól megtudjuk, hogy Kambüszész dühöngő zsarnok volt. Uralkodásának egyetlen méltánylandó mozzanata az, hogy Sziszamnészt megnyúzatta, a wittenbergi mester hivatkozik is Hérodotoszra.²³ „Aki fegyvert fog, fegyvertől vész el.” Ez az alapelv igazolódik Kambüszész esetében, ezt Melanchthon határozottan leszögezi. A zsarnok király megölette édestestvérét, egyik nővérének halála is lelkén szárad. Egyszer elszakadt kardhüvelyének tartószíja, kardjának pengéje combjába fúródott, ez az elfertőződő seb okozta halálát.²⁴ Bornemisza nem foglalkozik Kambüszész sorsával, őt csak a megnyúzott bíró érdekli, és az, hogy az ő korában is vannak olyanok, akik megérdemelnék, hogy Sziszamnész sorsára jussanak. Melanchthon megjegyzi, hogy Kambüszész balesete Isten büntetése volt. Bornemisza ezt is kifejthette volna, ha alaposabban tanulmányozta volna mestere hosszas leírását. Ez egész prédikátori koncepciójába is beleillett volna, de ne várjunk el ilyen sokat a három részre szakadt haza igehirdetőjétől! Ezekkel a gondolatokkal búcsúzom a Hérodotoszhoz köthető idézetektől.

Befejezésül olyan prédikációt említek, amely jól példázza, hogy a prédikátor mire használja az antik római mitológiát. Határozott véleményem, hogy Bornemisza elég jól ismerte Ovidiust. Ezt igazolja a szeplőtelen fogantatásról szóló prédikációja is.²⁵ A továbbiakban a prédikátor gondolatmenetét követem. Az ördög arra vezette a pogányokat, hogy már Krisztus születése előtt is sok isten létezett. Vannak olyanok is, akik szüztől születtek. Ennek igazolására Ovidius „kába történetét” hozza fel Bornemisza. A történetet Ovidius *Római naptár (Fasti)* című művében találjuk.²⁶ Iuno, Iuppiter felesége magtalan volt. Iuppiter megütötte saját fejét, kiugrott belőle Minerva. Iuno haragra gerjedt, ő is gyermeket akart, de apa nélkül akart szülni. Tanácsot kért Florától, a virágok istenasszonyától. Flora mutatott neki egy virágot,

²² *Hist.* 1989, 5: 25.

²³ CR XII: 790.

²⁴ *Hist.* 1989, 3: 30–38., 61–66.

²⁵ FP 30–31.

²⁶ *Fasti* 1954, 5: 229–258.

amellyel megütötte hasát, így jött világra Mars. Bornemisza előadása nem egészen pontosan követi Ovidiust. A római költőnél nincs szó Iuno magtalanságáról, csupán mellőzéséről, és arról, hogy Minerva anya nélkül született. Azt sem olvashatjuk, hogy Iuppiter megütötte saját fejét. Nem tudom eldönteni, hogy a magyar prédikátor Ovidiust emlékezetből idézte-e, vagy valamelyik mitológiai kézikönyvet használta, nem is ez az érdekes. Bennünket az igehirdető mondanivalója érdekel. A keresztény igehirdető határozottan cáfolja az antik istenek létezését, azt állítja, hogy híressé lett embereket istenekként tisztelték az oktalan pogányok. Erre pedig az ördög vette rá őket. A prédikátor azért írta le a „kába történetet”, hogy buzdítsa és figyelmeztesse olvasóit: ne törődjenek ezekkel az istenségekkel, és szilárdan higgyenek az Egyetlenben, aki valóban szűztől született.

Bornemisza Péter Európa különböző egyetemein tanult, járt Bécsben, Padovában és Wittenbergben. Tanner és Melanchthon hatása döntőnek bizonyult. Mesterei óráin sokat jegyzetelhetett, ennek köszönhetette a klasszikusok viszonylag beható ismeretét. Az egyetemeken a tudomány legfrissebb eredményeivel találkozott. Néhány pontatlanságát, nem egészen pontos idézeteit nem kérhetjük számon, mostoha körülmények között dolgozott. A legkorszerűbbnek számító tudásanyaggal tért haza, mondanivalóját, ismereteit anyanyelvén közölte olvasóival és hallgatóival.

Posztillásköteteivel egész nemzetét szolgálni akarta, ezért tartom indokoltnak, hogy tanulmányom egy olyan kötetben lásson napvilágot, amely a teológiával és a nemzettel foglalkozik.

Rövidítések

Ant. = Flavius, Josephus: *A zsidók története*. Ford. Révay József. Európa, Budapest, 1980.

CR = *Corpus reformatorum*. Berlin–Halle–Braunschweig, 1834–

Fasti = Ovidius: *Fasti*. Ford. Gaál László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.

FP = *Predikatioc egész esztendo által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol*. Iratot Bornemisza Peter által. Detrekoebe MDLXXXIII [typ. Bornemisza]. RMNy 541.

Hist. = Hérodotosz: *Görög–perzsa háború*. Ford. Muraközy Gyula. Európa, Budapest, 1989.

Met. = Ovidius: *Átváltozások*. Ford. Devecsery Gábor. Európa, Budapest, 1982.

P I = *Első része az evangeliombol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyenek nec gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap*. Kit az Vr Iesvs nac lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges tanusagokra ira Bornemisza Peter, Pestifi. Sempteröl 1573 [typ. Bornemisza]. RMNy 333.

P II = *Masic része az evangeliombol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket az keresztyenek nec gyülekezetibe szoktac predikalni minden ünnepnap*. Kit az Wr Iesvs nac lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges epületyekre ira Bornemisza Peter. Sempteröl 1574 [typ. Bornemisza]. RMNy 355.

- P III = *Harmadic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, melyeket az keresztyenek nec gyülekezetibe szoktac predikalni minden ünnep nap.* Kit az Wr Iesvs nac Lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges epületyekre ira Bornemisza Peter. Sempteröl 1575 [typ. Bornemisza]. RMNy 362.
- P IV = *Negyedic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, melyeket a keresztyenek nec gyülekezetibe szoktac predikalni minden ünnep nap.* Kit az Wr Iesvs nac Lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges epületyekre ira Bornemisza Peter. – (Predicaciok nagy soc czodalatos kisirtetekről.) Sempteröl 1578 [typ. Bornemisza]. RMNy 422.
- P V = *Oetoedic es vtolso része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, melyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni.* Kit az Wr Iesvs lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges epületyekre ira Bornemisza Peter. Detreköböl 1579 [typ. Bornemisza]. RMNy 432.
- PL = *Patrologiae cursus completus. Series Latina.* Accurante J[aques]-P[aul] Migne. 1–221. Migne, Lutetiae Parisiorum, 1841–1864.

Szakirodalom

- BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- BÓDI Emese: Melanchthon közvetett hatása Bornemisza Péterre. *Lelkipásztor*, 85. évf. 2010/8–9. 356–359.
- BÓDI Emese: Melanchthon. *Evangélikus Naptár 2015.* Luther Kiadó, Budapest, 2014. 88–91.